

REVIEW OF RESEARCH

ISSN: 2249-894X

IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF)

VOLUME - 10 | ISSUE - 4 | JANUARY - 2021

प्रा.शरच्चंद्र मुक्तिबोध यांच्या साहित्यातील “माणूस”

डॉ. विशाखा संजय कांबळे

विभाग प्रमुख-मराठी विभाग ,

वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था(मॉरिस कॉलेज)नागपूर.

सारांश

प्रा.शरच्चंद्र मुक्तिबोध यांच्या साहित्यातील माणूस शोधताना, माणूस-माणूसकी-मानवी मूल्ये त्यांनी आपल्या साहित्यातून अधोरेखित केली. जागतिक भयंकारी, प्रलयकारी, विनाशी महायुद्ध इ.स.१९३९-१९४५ या कालखंडात झाले. या पार्श्वभूमीवर नवकवी बा.सि.मर्डेकर यांची कविता आली. हीच काव्याची परंपरा समृद्ध करण्याचे कार्य प्रा.शरच्चंद्र मुक्तिबोध यांनी केले.

बीजशब्द : माणूस-माणूसकी-मानवी मूल्ये, शेतकरी, कामगार, संघर्ष...

प्रस्तावना-

दुस-या महायुद्धानंतर मानवी मूल्यांचा –हास झाला. नैतिकता संपुष्टात आली. अन्न-वस्त्र-निवारा या मूलभूत गरजांपासून तो वंचित राहिला. या पार्श्वभूमीवर प्रा.शरच्चंद्र मुक्तिबोध यांची कामगार कविता आली. शोषित मजूर व शेतकरी यांच्या समस्या त्यांनी अधोरेखित केल्या. नवकवी व मार्क्सवादी अशी मराठी साहित्य सृष्टीला ओळख झाली.

प्रा.शरच्चंद्र मुक्तिबोध यांचा जन्म २१जानेवारी १९२१ रोजी इंदोर येथे झाला. २१जानेवारी २०२१ ला त्यांचे जन्मशताब्दी वर्षाची सांगता झाली. त्यांच्या वाङ्मयीन कर्तृत्वाची तत्कालीन पिढीला ओळख व्हावी. त्यांच्या विचारांचे जतन, स्मरण, व भावी पिढीकरीता प्रबोधनकारी ठरावे.

‘नाशातून, मृत्युतून पीडेतून ये-स्वागत ।

ये अश्रुतून अपमानातून, दैन्यातून ये-स्वागत ॥’

रुधिराच्या लाल सडयातच, नवी मळवाट पृ. १५)

बालपण व कौटुंबिक वातावरण-

प्रा.शरच्चंद्र मुक्तिबोध यांचे वडील माधव हे पोलिस खात्यात नौकरीला होते.त्यांची वारंवार बदली होत असे.त्यामुळे त्यांच्या जिवनाला स्थिरता प्राप्त झाली नाही.त्यांचे घराणे हे ऋग्वेदी ब्राह्मण होते.आडनाव कुलकर्णी. अल्लाउद्दीन खिलजीच्या इ.स.१२९१-१२९६ या काळात त्यांच्या वंशजानी 'मुंग्धबोध' किंवा 'मुक्तिबोध' या ग्रंथाची निर्मिती केली. पुढे आडनाव त्यांनी स्विकारले.हे तत्कालीन प्रवृत्ती ही पांढरपेशी होती. "ह्या पांढरपेशा मराठी वर्गाकडे चिकित्सक दृष्टीने मी पाहत होतो.तो कोणत्या निकषाच्या बळावर,ते सांगितले पाहिजे. हे निकष मी काही बाहेरून आणलेले नव्हते. तर ते मला संस्कारातून प्राप्त झाले होते." असे ते म्हणतात.आई पार्वतीबाई यांना साहित्याची आवड होती.प्रसिद्ध कादंबरीकार ह.ना.आपटे यांची स्त्री जिवनावरील 'पण लक्ष्यात कोण घेतो?' ही कादंबरी वाचली होती.प्रेमचंद हे हिंदी उपन्यासकार(कादंबरीकार). त्यांनी स्त्री भावनेचे भावविश्व चित्रित केले.त्यांच्या कादंबरीकारीच्या त्या वाचक होत्या.आई संवेदनशील होत्या.त्याबाबत सौ.सुरेखा शरच्चंद्र मुक्तिबोध लिहितात, "ग्वाल्हेरसारख्या हिंदी भाषिक प्रदेशात राहणारे आमचे महाराष्ट्रीय कुटुंब... सासूबाईंना शिक्षणाची अतिशय आवड, मुलांनी खूप शिकावं, नांव मिळवावं ही त्यांची अपेक्षा.वडिलांजवळ लहान-मोठा असा,हिंदु-मुसलमान असा भेद नव्हता... वडिलांच्या नैतिक धैर्याचा आदर्श मुलाना घडविणारा होता." अशा कौटुंबिक वातावरणातून त्यांची जडणघडण झाली.

आरंभकाळ-

दुस-या महायुद्धाच्या पार्श्वभूमिवर नवकाव्याची परंपरा अतिशय समृद्धपणे रेखाटण्याचे कार्य प्रा.शरच्चंद्र मुक्तिबोधानी केले.प्रसिद्ध मानसशास्त्रज्ञ सिंगमड फ्राईड यांच्या विचारांचा परिणाम त्यांच्यावर झाला. 'नवी मळवाट' हा त्यांचा पहिला काव्यसंग्रह.यामध्ये जीवनजाणीव अतिशय प्रखरपणे अधोरेखित केली.

'मनुज वैरी व्यवस्थांचिया तीव्र घृणेने I

यातना झाल्या माझ्या डोळस II"

त्यांच्या कवितेच प्रत्ययदर्शी रूप तत्कालीन रसिकांना अनुभवता आले.

प्रा.शरच्चंद्र मुक्तिबोधांची साहित्यनिर्मिती-

कवितासंग्रह- १.नवी मळवाट(इ.स.१९४९)

२.यात्रिक(इ.स.१९५७)

३.सत्याची जात(इ.स.१९९८)

कादंबरी- १.क्षिप्रा(इ.स.१९५४)

२.सरहद(इ.स.१९६१)

३.जन हे वोळतु जेथ(इ.स.१९६७)

लेखनसंग्रह-१.काही निबंध(इ.स.१९६२)

२.जीवन आणि साहित्य(इ.स.१९७३)

समीक्षाग्रंथ- सृष्टी,सौंदर्य आणि साहित्यमूल्य(इ.स.१९७८)

पुरस्कार-

१.नवी मळवाट-या पहिल्या काव्यसंग्रहाला विदर्भ साहित्य संघ नागपूर, 'पारवेकर' पुरस्कार १९६०.

२.यात्रिक-काव्यसंग्रहाला महाराष्ट्र शासनाचा उत्कृष्ट ग्रंथ पुरस्कार १९५८.

३.सृष्टी,सौंदर्य आणि साहित्यमूल्य-या समीक्षा ग्रंथाला साहित्य अकादमी पुरस्कार १९७८.

समकालीनता-

कवी प्रा.शरच्चंद्र मुक्तिबोधांनी नवकवी बा.सि.मर्ढेकरांची नवकाव्याची परंपरा अतिशय समृद्ध केली.दुस-या महायुद्धाच्या पार्श्वभूमिवर मानवी मूल्याच्या रूपात्मक स्वरूपात काव्यनिर्मिती झालेली दिसते.

प्रभाव-

इंग्रजी कवी किट्स,शेले,वर्डस्वर्थ यांचा त्यांच्यावर प्रभाव होता.लेनिन,स्टॅलिन व कार्ल मार्क्स विचारामुळेच कामगारविषयक जाणीवांचे प्रतिबिंब काव्यात उमटले.निरीश्वरवादी विचारसरणी त्यांनी स्विकारली. कारण ते महात्मा ज्योतिबा फुले व डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा मुक्तिलढा व प्रखर पूरोगामी विचारमुळे ते प्रेरीत झाले होते.

अंतर्मन-

माणूस हा त्यांच्या साहित्याचा केंद्रबिंदु होता.त्यांची कविता ही मनुष्याच्या अंतर्मनाचा वेध घेणारी होती.मानवी जिवानामध्ये माणूस हा गतिशीलतेमधील विचारघटक आहे.मानवी मुल्यांचा –हास झाल्यानंतर त्यांनी आपल्या काव्यात माणूस रेखाटण्याचा प्रयत्न केला.हा माणूस अधोरेखित करताना त्यांनी त्या माणसाकडे स्वच्छपणे,निर्मळपणे बघायला हवं असे त्यांना वाटत होते.

संघर्ष-

जीवसृष्टीचा नियम आहे परिवर्तन.विकास स्थापित करायला संघर्ष आवश्यक आहे.संघर्षाची मूल्यात्मकता कामगारविषयक होती.शेतकरी व कामगारवर्ग यांचे प्रश्न आपल्या साहित्यातून अतिशय ताकदीने मांडले.त्यांचा दृष्टीकोन पूरोगामी होता.

मानुषतेचा सिद्धांत-

मनुष्याला केंद्रवर्ती ठेऊनच मानुषतेचा सिद्धांत मांडला.एकंदरीत त्यांच्या साहित्याचा केंद्रबिंदु माणूस होता.ते म्हणतात, “हिंदी रोमँटिक उत्कार्याचा तो काळ होता.माझे वडील बंधू त्या वातावरणाशी पूर्णतः समरस झाले होते...मी हिंदी परंपरेपासून दूर होतो. हिंदी रोमँटिक कवितेचा भक्त असूनही मी मराठीमध्ये कविता व कथा लिहित असे.”^३असे ते मत व्यक्त करतात. “ काव्यातील नावीण्याचे मूळ कवीच्या वृत्तीत सापडेल.वृत्ती म्हणजे नेणीवेतील दृष्टिकोन...माणसाची जशी जगाकडे पाहण्याची वृत्ती असेल तशाच प्रकारची भावना तो अनुभवतो...जेव्हा प्रचलित विचार व्यवस्था व रीति-नीति यांची मानवतेच्या अंतिम हितापासून फारकत होते.तेव्हाच नावीण्याचा प्रश्न अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो.”^४असा मानवतावादी विचार त्यांनी मांडला.

वैशिष्ट्ये-

सामाजिकता,आशावाद व प्रखर अभिव्यक्ती हे त्यांच्या काव्याचे वेगळेपण होते.यात्रिक या कवितासंग्रहात ‘दयाल ना आशीष दान’ या कवितेत---

‘द-याखो-यात घुमेल तुमच्या प्रेमाचे गीत I

येणा-या पिढ्यान पिढ्यास स्मरेल तुमची प्रीत II’

‘निसर्ग व निसर्गवत मानवाच्या सौंदर्यने मन भारले गेलेले होते.’^५

या थोर साहित्यिक, विचारवंतांचे निधन २ नोव्हेंबर १९८४ ला नागपूर येथे झाले. तत्कालीन व भविष्यातील पिढीने त्यांच्या वाङ्मयीन कार्याचे जतन, स्मरण व चिंतन करून विचार आत्मसात करावे. त्यांच्या स्मृतीला विनम्र अभिवादन!

“हे वाळवंट सळसळते प्रवाहाच्या स्मृतीने,
हे वाळवंट रखरखते अभावाच्या स्थितीने,
हे वाळवंट रणरणते स्वभावाच्या गतीने.” (सत्याची जात-हास्य पृ.७७)

संदर्भ-

१. शरच्चंद्र मुक्तिबोध-मी आणि माझे लेखन "सरहद्द" मौज प्रकाशन, मुंबई, दुसरी आवृत्ती, १९८६ पृ. २०४.
२. सुरेखा मुक्तिबोध-"आमचे सहजीवन" समुचित, नागपूर, मे-जून १९८५, पृ. ११३-११४. ३. शरच्चंद्र मुक्तिबोध-मी आणि माझे लेखन "सरहद्द" मौज प्रकाशन, दुसरी आवृत्ती, मुंबई, १९८६ पृ. २०७.
३. शरच्चंद्र मुक्तिबोध-"काही निबंध", नागपूर प्रकाशन, नागपूर, १९६३, पृ. ५७-५८.
४. शरच्चंद्र मुक्तिबोध-"नवी मळवाट" मौज प्रकाशन, मुंबई, चवथी आवृत्ती, १९९७, पृ. ३२.